

РЕПРЕСОВАНИ ВЧЕНІ КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ

Назаренко О. В.

*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри філології та перекладу
Київський національний університет технологій та дизайну
вул. Немировича-Данченка, 2, Київ, Україна
orcid.org/000-0002-5372-848X
elena-nazarenko@ukr.net*

Ключові слова: *учені-педагоги, репресовані вчені, педагогічні ідеї, розвиток національної системи освіти, науковці Київського ІНО.*

У статті розглянуто науково-педагогічну діяльність провідних учених Київського інституту народної освіти, які були репресовані у 30-х роках ХХ ст., після чого їхні наукові здобутки тривалий вивчалися недостатньо, серед них: В. Дога, В. Ганцов, Й. Гермайзе, О. Дорошкевич, М. Зеров, Г. Іваниця, Б. Манжос, П. Филипович, Я. Чепіга.

Підкреслено, що найвагоміші дослідження проводилися у 20-х роках, коли українська педагогіка розвивалася паралельно світовим тенденціям. Науковці закладу аналізували закордонний досвід, розробляли такі важливі тоді теми, як усебічний розвиток особистості дитини в навчально-виховному процесі, вплив середовища на формування дитини, принцип індивідуалізації в навчальному процесі, трудове виховання, упровадження новітніх форм організації навчання, взаємозв'язок педагогіки з психологією. Ідеї викладачів лягли в основу подальших досліджень українських науковців.

Розглянуто внесок учених у реформування системи шкільної та вищої освіти України 20-х років: участь у розробленні освітніх проєктів, розроблення навчальних програм для шкіл та закладів вищої освіти, публікації методичних матеріалів та лекції для вчителів, удосконалення організації навчального процесу педагогічного вишу.

Акцентовано увагу на ролі науковців у розвитку національної освіти: підвищення національної самосвідомості молоді через організацію досліджень у галузі української мови, літератури, культури, історії; удосконалення викладання українознавчих дисциплін, видання україномовної літератури. Вагомий внесок зроблено колективом закладу в проблему створення підручників. Книги для молодшої, середньої та старшої школи, для освіти дорослих активно використовувалися у навчальних закладах і багаторазово перевидавалися впродовж 20-х років.

Такі цінні для науки дослідження було припинено сталінським режимом у 30-х роках ХХ ст., спадщина репресованих учених десятиліттями майже не розглядалася. Зараз ідеї викладачів КІНО є актуальними та потребують детальнішого вивчення, оскільки українська освіта знову переживає етап реформування та національного відродження.

REPRESSED SCIENTISTS OF KYIV INSTITUTE OF PEOPLE'S EDUCATION AND THEIR ROLE IN THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN PEDAGOGICAL SCIENCE

Nazarenko O. V.

*Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Philology and Translation
Kyiv National University of Technologies and Design
Nemyrovycha-Danchenka str., 2, Kyiv, Ukraine
orcid.org/000-0002-5372-848X
elena-nazarenko@ukr.net*

Key words: *pedagogues and researchers, repressed scientists, pedagogical ideas, development of the national system of education, scientists of Kyiv Institute of People's Education.*

The article reviews scientifically-pedagogical heritage of Kyiv Institute of People's Education scientists and professors that were repressed in the 30th years of XX century.

The most important researches were carried out in the 20th years of XX century when Ukrainian scientists actively used foreign pedagogical experience. They studied such themes as comprehensive study of the child during the educational process, the influence of environment on children's development, principle of individualization in the process of education, labor education and implementation of new teaching forms. The results of Kyiv Institute of People's Education teachers were used by the Ukrainian scientists in their further pedagogical investigations.

The role of scientific-pedagogical activity of institute teachers in reforming and building of the national education system in 1920th are considered: they took part in development of educational projects and programs, published methodical books and gave lectures for teachers, improved pedagogical disciplines teaching quality in the high school.

Much attention had been paid by scientists to the development of the national education: increasing the national youth's self-conscious due to organization of scientific studies in the areas of Ukrainian language, Ukrainian literature, national culture and history; improvement of Ukrainian-language disciplines teaching; publication of Ukrainian-language literature. A significant contribution had been made in the problem of creating textbooks: books for primary, secondary, high school and for adults' education were actively used in different educational institutions and republished many times during the 1920th.

Such important for Ukrainian science investigations were stopped by Stalin's regime in the 30th years, the scientific heritage of institute teachers almost hadn't been studying for many decades. In the present conditions Ukrainian educational system is at the stage of reformation and national revival so pedagogical ideas of scientists are actual now and require more detailed study.

Постановка проблеми. На сучасному етапі завдання освітньої галузі нашої країни спрямовані на процес глобалізації, забезпечивши водночас і розвиток національної ідентичності молодого покоління. Шлях відродження української національної культури та освіти неможливий без вивчення та аналізу вітчизняних здобутків минулих періодів. Зважаючи на це, досвід науковців-педагогів, зокрема вчених провідних навчальних закла-

дів України, дасть змогу виокремити цінні ідеї для модернізації освіти.

Аналіз досліджень та публікацій. Науково-педагогічні персоналії, у тому числі й викладачі Київського ІНО, представлено у працях таких сучасних дослідників історії педагогіки, як Н. П. Дічек, В. І. Марочка, О. В. Сухомлинська, Л. Т. Ніколенко та ін. Внесок окремих учених закладу в розроблення певних педагогічних проблем розкрито у І. В. Болотнікової, А. В. Вихрущ,

В. А. Лук'янової, В. А. Шпортенко та ін. Важливим для нас є також аналіз досліджень процесу становлення та розвитку національної системи освіти й педагогічної думки в Україні (Л. Д. Березівська, Л. П. Вовк, Н. М. Дем'яненко, Н. М. Гупан, В. В. Липинський). Проте вивчення наукових джерел засвідчує, що персоналії та наукові ідеї репресованих і тому маловивчених науковців українських вишів розглядалися недостатньо, зокрема в контексті історико-педагогічної науки. Науково-педагогічна спадщина репресованих викладачів Київського ІНО досі не стала темою окремого вивчення.

Мета статті – розглянути науково-педагогічну діяльність репресованих викладачів КІНО, показати їхній внесок у розвиток національної освіти та науки, а також підкреслити актуальність ідей учених для сучасності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Система освіти України зараз переживає період трансформацій, спрямованих на запровадження гуманістичних цінностей та інновацій, які забезпечать конкурентність у світовому освітньому просторі. Окрім вивчення досвіду інших країн, українська педагогіка потребує перегляду власних здобутків. Особливої уваги заслуговує період початку ХХ ст., коли активізувалися наукові пошуки вчених згідно зі світовими науковими тенденціями, коли закладено фундамент сучасної науки, а також відбувалася реорганізація освіти [1; 4]. Численні реформи вимагали від педагогів та науковців переорієнтації згідно з новими вимогами. Українські педагогічні виші стали осередками головних наукових досліджень. Одним із провідних закладів був тоді Київський інститут народної освіти (зараз НПУ імені М. П. Драгоманова), де працювало багато відомих учених, які впроваджували новітній світовий педагогічний досвід, сприяючи водночас розвитку національної освіти.

Найвагоміші здобутки сконцентровані саме у 20-х роках, оскільки вже починаючи з кінця десятиліття суспільно-політична ситуація змінилася і уряд розпочав політику ліквідації будь-яких демократичних проявів у всіх сферах суспільного життя, у тому числі й у науці. Припинено важливі дослідження в галузі психології, заборонено педологію як науку про дитину, пріоритетним стало навчання і виховання, в основі якого – формування стереотипного мислення молодого покоління, що мало стати покірним елементом радянської системи [4; 8].

У такій «модернізації» тогочасним урядом суспільного устрою провідну роль мали відігравати педагоги з відповідною ідеологічною позицією, тому розпочато репресії проти освітян, масові переслідування та знищення національно свідо-

мих українських науковців. У відомій «справі Спілки визволення України» на лаві підсудних серед інших освітян опинилися й професори українських педагогічних вишів, значна частина яких була представниками Київського ІНО. Найбільших репресій зазнали досвідчені науковці, оскільки вони були загрозою становленню більшовицької моделі соціалістичного суспільства. Це В. Дога, В. Ганцов, Й. Гермайзе, О. Дорошкевич, М. Зеров, Г. Іваниця, Б. Манжос, П. Филипович, Я. Чепіга [5, с. 147–153].

Проректор КІНО, викладач історії України Й. Гермайзе відомий вагомим внеском у українізацію освіти, як автор наукових праць з історіографії, історії громадських та революційних рухів, краєзнавства, історії селянства і літератури (значна частина яких залишилася неопублікованою та була втрачена). Архівні та наукові джерела засвідчують, що він мав солідний досвід викладання історії як для молоді, так і для дорослих, був керівником гуртків, семінарів з історії та української культури в різних закладах. У 1929 р. був заарештований та засуджений до п'яти років ув'язнення, згодом до 20 років заслання. Помер на Півночі Росії на засланні [7; 10, с. 275–280].

В інституті працював авторитетний мовознавець, дослідник питань історії української мови, лексикографії професор В. Ганцов, який був основоположником української діалектології та одним з авторів українського правопису 1926 р. Він викладав історію української мови, української діалектології й української літературної вимови. Плідну діяльність вченого перервав арешт 1929 р. та засудження до ув'язнення двічі по вісім років, а потім до заслання. Коли В. Ганцов повернувся додому, пройшло понад 25 років. Повністю реабілітовано його вже після смерті [5; 7].

Репресовано й відомого професора інституту М. Зерова, якого у 1936 р. було звинувачено за участь в українській націоналістичній контрреволюційній організації і розстріляно наступного року.

Поет, літературознавець, літературний критик М. Зеров викладав українську літературу й керував гуртком українського культурного слова в КІНО, метою якого була українізація закладу та вдосконалення знань студентів з української мови. Його дослідження з історії української літератури, а також інтерпретація перекладу античної спадщини високо цінуються і тепер. Наукові джерела та спогади сучасників професора засвідчують, що його лекції викликали великий інтерес, оскільки педагог був надзвичайно красномовним лектором, велику увагу приділяв знайомству молоді з новинками літератури.

Діяльність гуртка під керівництвом вченого буда досить активною: редагування видань

закладу, переклади текстів для них. Члени секції діалектології збирали фольклорний матеріал, знайомилися з новою літературою. Секція перекладу здійснювала переклади з німецької та польської на українську. Студійна секція працювала в галузі стилістики: аналіз мови письменників, заходи щодо поліпшення культури усного мовлення. Важливою була й діяльність окремої комісії, що займалася складанням словника творчості Тараса Шевченка [3].

Разом із М. Зеровим було засуджено та через рік розстріляно і його колегу, відомого літератора професора П. П. Филиповича [5]. Звинувачено педагога за керівництво семінаром з історії української літератури, де проводилися важливі літературознавчі дослідження періоду XIX–XX ст. і який влада назвала «шпигунсько-терористичною організацією». До цінних здобутків ученого належать високохудожні поетичні збірки, літературно-критичні праці, переклади французьких та російських класиків літератури.

О. Дорошкевич – літературознавець та автор популярних у 20-х роках підручників з історії літератури, які неодноразово перевидавалися та використовувалися у школах, на курсах та в закладах вищої освіти, автор праць з методики викладання літератури, редактор творів українських письменників. Викладав українську мову та літературу, методику, був заступником голови редколегії «Записок КІНО» [6; 7]. У середині 30-х років науковця додано до списку репресованих колег із педагогічного інституту й відправлено на заслання до Уралу.

Поряд з ученими-істориками та філологами Київського ІНО вагомий внесок у розвиток української науки належить викладачам педагогічних дисциплін, які стали не лише основоположниками науково-педагогічної школи закладу, а й відіграли важливу роль у реформуванні національної системи освіти України. Саме за націоналістичні погляди вони зазнали утисків із боку сталінського режиму.

Так, участь у розробленні проєкту реформи вчительських інститутів брав В. М. Дога, професор ВУАН, авторитетний учений, який мав вагомі напрацювання в галузі методики викладання української мови. Науковець публікував книги для вчителів, у яких висвітлювалися новітні досягнення педології та психології, що сприяло всебічному підходу до навчально-виховного процесу. Його підручники і сьогодні вважаються цінними за змістом і спрямуванням для розвитку усної та писемної української мови у дітей молодшого та середнього шкільного віку, оскільки створені за принципом урахування їхніх вікових, психологічних особливостей та інтересів. Не менш важливими вони були і для формування національної

самосвідомості молоді. Внесок В. Доги в розвиток системи національної освіти засвідчує також його діяльність як керівника драматичного гуртка, де особливу увагу приділяли вивченню творів української літератури [7; 9]. Активна проукраїнська позиція педагога не залишилася непоміченою для уряду: у 1930 р. вченого засуджено до заслання за межі України, і після 1940 р. його доля невідома.

Трагічно склалося й життя професора Г. Іваниці, підручники якого використовувалися під час вивчення мови і літератури школярами та дорослими. Після шести років ув'язнення його було звинувачено повторно та засуджено до 10 років виправно-трудова таборів, де він помер у 1938 р.

Учений викладав педагогіку, дидактику, методику української мови, античну літературу, був деканом факультету соціального виховання, членом редакційної колегії «Записок КІНО». Результатом його діяльності в закладі стали праці з питань методики викладання педагогічних дисциплін у вишах, організації педагогічної практики студентів [9].

У науковому колі Г. Іваниця відомий розробленням проблеми впровадження української мови в навчальний процес професійної школи. Українізація такої школи проходила з найбільшими труднощами, бо підготовка робітників передбачала переважно практичну спрямованість навчання, недооцінюючи теоретичні дисципліни. До того ж науковці проблемам старшої школи приділяли значно менше уваги, ніж молодшій. Важливою також була увага вченого до поширення українознавчих дисциплін у школах національних меншин, адже там переважала російська мова і впливового осередку національно свідомих педагогів не було [2].

Таким чином, у своїх працях методист підкреслив важливість подолання стереотипу про другорядність українознавчих дисциплін і не погоджувався з думкою щодо необхідності вивчення рідної мови для використання переважно у професійній діяльності. Уважаючи, що через мову учні мають ознайомлюватися з культурними здобутками України, Г. Іваниця не підтримував позиції про те, що літературні твори зі шкільної програми мають відповідати ідеологічним завданням. Пріоритетною є художня цінність творів, тому вивчати їх треба повністю, а не уривки, які ілюструють курс суспільних наук й розкривають певну тематику [6, арк. 155–159].

Помітний внесок у розвиток національної освіти та науки зробив Яків Чепіга, зокрема й під час роботи в Київському ІНО. Багато відомих учителів підручників написано ним у співавторстві з іншими педагогами закладу. Це перша хрестоматія з української літератури для старшої школи «Шляхом життя» (Г. М. Іваниця, Я. Ф. Чепіга,

Б. В. Якубський), хрестоматія «Червоне слово», буквар «На червоних полях», «Читанка для дорослих малописьменних», читанка «Червоний прапор», що видавалася мільйонними тиражами (Я. Ф. Чепіга та Н. Малеча) та ін. [6; 9]. Хоча згодом такі важливі тоді підручники зазнали гострої критики через невідповідність офіційній ідеології радянської влади.

Я. Чепіга був автором «Проекту української школи» (1913), одним із розробників Положення про трудову школу, членом організаційного комітету КІНО. Працював на посадах декана дошкільного факультету, декана факультету соціального виховання, проректора інституту. Він був одним із перших педагогів закладу, який перейшов на українську мову викладання. Акцентував на важливості виховання молоді на основі національної культури та мови як середовища, яке їх оточує і вплив якого є беззаперечним. Численні підручники Я. Чепіги для початкової школи (читанки, задачки, хрестоматії), до яких звертаються й сучасні дослідники, були першими україномовними підручниками і відрізнялися багатим фольклорним матеріалом, використанням творів українських письменників [6; 10].

До активно досліджуваних сьогодні належать праці вченого, де обґрунтовано зв'язок розумового та фізичного розвитку дитини, вплив середовища на її розвиток, значення сімейного виховання, а також питання дидактики, зокрема організаційних форм навчання.

У 1937 р. вченого звинувачено в причетності до антирадянської української націоналістично-терористичної організації й засуджено до 10 років заслання на півночі Росії, де через рік видатний педагог помер [5].

Ще одним відомим науковцем-педагогом закладу, який став жертвою більшовицького режиму, був Б. Манжос – дослідник систем освіти зарубіжних країн, а також форм і методів навчання. Він займався активними експериментальними розробками (у 20-ти київських закладах), вивчаючи проблеми трудової школи, питання продуктивної праці учнів, що базується на врахуванні анатомо-фізіологічних особливостей організму та пов'язана з розумовим розвитком. Діяльність Б. Манжоса отримала визнання не лише в Україні, а й на всесоюзному рівні, позитивний досвід раціоналізації праці школярів був запозичений багатьма профільними школами. Учений відомий також як організатор першої в Україні фабрично-

заводської семирічки, яка стала прикладом для інших шкіл при заводах і фабриках, поширених у подальші роки. Окрім того, він написав один із перших вітчизняних підручників із дидактики [9; 10]. Та вагомі наукові досягнення педагога тогочасна влада не оцінила: у 1931 р. його звинувачено в контрреволюційній діяльності, далі доля вченого майже не відома.

Отже, вищезазначені наукові пошуки педагогів Київського ІНО не мали продовження, оскільки у 30-х роках їх оголошено «псевдонауковими» та критикували за індивідуалістичний підхід у педагогіці, велику увагу до питань сімейного виховання, широкого використання експерименту з метою вдосконалення навчально-виховного процесу. Особливо не схвалювалися посилання на дослідження зарубіжних педагогів, які часто відрізнялися новим та неординарним підходом [8]. Відтоді не проводяться експериментальні дослідження, припинено українізаційні процеси, і система освіти України стає засобом радянської форми організації суспільства. У таких умовах непотрібними стають здобутки науковців, спрямовані на всебічний розвиток особистості дитини. Фактично відбувалося відчуження дітей від етнічних, сімейних цінностей, від української культури. Спадщина репресованих педагогів забута на десятиліття або ж їхні дослідження трактувались із погляду чинної тоді ідеологічної позиції. Частина цінних праць утрачено, і лише зараз науковці повертаються до її розгляду.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Колективом педагогів Київського інституту народної освіти започатковано важливі дослідження в українській педагогіці. Вони впроваджували новітні ідеї зарубіжної педагогіки, активно проводили власні експериментальні пошуки, створили підручники, які були популярними в школах, вишах, на курсах. Провідну роль науковці відіграли у реформуванні системи освіти України (націоналізація освіти, організація новаторських навчальних закладів, педагогічна підготовка вчителів). Такий досвід актуальний і зараз, коли освіта України знову знаходиться на етапі реформування та національного відродження. Зважаючи на це, вартими уваги є пошук та дослідження архівних матеріалів, які тривалий час були недоступними, а також більш глибокий розгляд питання впровадження наукових ідей учених закладу в сучасний навчальний та виховний процес.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березівська Л. Д. Реформування загальної середньої освіти в Україні у ХХ столітті крізь призму джерелознавства : науково-допоміжний бібліографічний покажчик. Вінниця : ТВОРИ, 2019. 251 с.
2. Іваниця Г. М. Десять років роботи в справі викладання української мови й літератури. *Шлях освіти*. 1927. № 11–12. С. 33–48.

3. Інформаційний лист ректора КІНО про стан інституту та листування з ним про встановлення терміну перерв між триместрами, роботу консультаційного бюро, організацію музею матеріалів з життя та праці дітей в установах соцвиху та з інших методичних і організаційних питань / ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України) Ф. 166. Оп. 6, Спр. 4619. Арк. 1–13.
4. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УРСР у 20-ті роки : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України»; Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2001. 39 с.
5. Марочко В. І., Хілліг Гьотц. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / Інститут історії України НАН України; Марбурзький ун-т (Німеччина). Київ : Науковий світ, 2003. 302 с.
6. Матеріали про видання підручників дитячої літератури та комплектування науково-педагогічних і дитячих бібліотек. 5.07.24.–24.10.24 / ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України) Ф. 166. Оп. 4. Спр. 343. 177 арк.
7. Навчальні програми, плани та список викладачів основного курсу (1920–1921 рр.) / Держ. архів м. Києва. Ф. Р-346. Оп. 1. Спр. 7. 82 арк.
8. Назаренко О. В. Внесок українських науковців-педагогів у розвиток національної освіти 20-х років ХХ століття. *Діалог культур у Європейському освітньому просторі* : матеріали ІV Міжнародної конференції, м. Київ, 14 травня 2019 р. / упор. С. Є. Дворянчикова. Київ : КНУТД, 2019. С. 125–128.
9. Річні звіти інститутів народної освіти за 1924/25, 1925/26, 1926/27 навчальні роки та матеріали до них / ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289. 711 арк.
10. Українська педагогіка в персоналіях: у 2-х кн. : навчальний посібник / О. В. Сухомлинська, Н. П. Дічек, Т. О. Самоплавська, Н. Б. Антонєць та ін.; за ред. О. В. Сухомлинської. Київ : Либідь, 2005. Кн. 2. 552 с.

REFERENCES

1. Berezivska, L. D. (2019) Reformuvannya zagalnoyi serednoyi osvity v Ukrayini u XX stolitti kriz pry-zmu dzhereloznavstva [Reform of secondary education in Ukraine in the 20th century]. Vinnytsia. 251 p. [In Ukrainian]
2. Ivanytsa, G. M. (1927) Desyat rokiv roboty v spravi vykladannya ukrayinskoyi movy j literatury [Ten years of teaching Ukrainian language and literature]. *Way of education*. № 11–12. P. 33–48. [In Ukrainian]
3. Informacijnyj lyst rektora KINO pro stan instytutu ta lystuvannya z nym pro vstanovlennya terminu pererv mizh trymestramy, robotu konsultacijnogo byuro, organizaciju muzeyu materialiv z zhyttya ta praci ditej v ustanovah soczvykhu ta z rinshyh metodychnyh i organizacijnyh pytan [Information letter of the rector KINO about condition of the institute]. *Central State Archive of Ukraine*. F. 166. Op. 6, Spr. 4619. P. 1–13. [In Ukrainian]
4. Lypynskij, V. V. (2001) Stanovlennya i rozvytok novoyi systemy osvity v URSSR u 20-ti roky : avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.01 “Istoriya Ukrayiny” [Development of the new educational system in USSR]. Dissertation abstract. Donetsk. 39 p. [In Ukrainian]
5. Marochko, V. I., Hillig Götz (2003) Represovani pedahohy Ukrainy: zhertvy politychnoho teroru (1929–1941) [Repressed pedagogues of Ukraine: victims of political terror]. Kyiv. 302 p. [In Ukrainian]
6. Materialy pro vydannya pidruchnykiv dytyachoyi literatury ta komplektuvannya naukovo-pedagogichnyh i dytyachyh bibliotek. 5.07.24.–24.10.24. [Materials about publishing of the child’s literature]. *Central State Archive of Ukraine*. F. 166. Op. 4. Spr. 343. 177 p. [In Ukrainian]
7. Navchalni programy, plany ta spysok vykladachiv osnovnogo kursu (1920–1921) [Educational programs, plans and list of the main course teachers]. *Kyiv State Archive*. F. R-346. Op. 1. Spr. 7. 82 p. [In Ukrainian]
8. Nazarenko, O. V. (2019) Vnesok ukrayinskykh naukovtsiv-pedagogiv u rozvytok nacionalnoyi osvity 20-x rokiv XX stolittya [The role of Ukrainian pedagogues in the development of national education in 20th years of the 20th century]. *Dialogue of cultures in the European education space*. International conference. Kyiv, KNUTD, P. 125–128. [In Ukrainian]
9. Richni zvity instytutiv narodnoyi osvity za 1924/25, 1925/26, 1926/27 n. roku ta materialy do nyh [Annual report of Institutes of Peoples’ Education for 1924/25, 1925/26, 1926/27 years]. *Central State Archive of Ukraine*. F. 166. Op. 5. Spr. 289. 711 p. [In Ukrainian]
10. Ukrayinska pedagogika v personaliyah. Suhomlynska O. V., Dichek N. P., Samoplavska T. O., Antonets N. B., Berezivska L. D. (2005). [Ukrainian Pedagogy in personalities: Tutorial for high school]. Vol. 2. Kyiv. 552 p. [In Ukrainian]